

اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی در خانواده به شیوه نقاشی درمانی بر روابط والد-فرزند و مهارت‌های اجتماعی

گروه روانشناسی دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه اردکان، اردکان، ایران
گروه مشاوره دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه اردکان، اردکان، ایران
گروه روانشناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه اردکان، اردکان، ایران

زهرا آشور^{id}

یاسر رضاپور میرصالح*^{id}

شکوفه متقی^{id}

y.rezapour@ardakan.ac.ir

ایمیل نویسنده مسئول:

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۳

دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۰۶

فصلنامه علمی پژوهشی
خانواده درمانی کاربردی

شاپا (الکترونیکی) ۲۴۳۰-۲۷۱۷
<http://Aftj.ir>

دوره ۴ | شماره ۳ پیاپی ۱۱۷ | ۴۶۹-۴۴۹
(مجموعه مقالات حوزه خانواده و فرزند)

نوع مقاله: پژوهشی

به این مقاله به شکل زیر استناد کنید:
درون متن:

(آشور و همکاران، ۱۴۰۲)

در فهرست منابع:

آشور، زهرا، رضاپور میرصالح، یاسر، و متقی، شکوفه. (۱۴۰۲). اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی در خانواده به شیوه نقاشی درمانی بر روابط والد-فرزند و مهارت‌های اجتماعی. *خانواده درمانی کاربردی*. ۴ (۳)، ۴۶۹-۴۴۹.

چکیده

هدف: پژوهش حاضر باهدف بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی بر روابط والد-فرزند و مهارت‌های اجتماعی انجام شد. **روش پژوهش:** این پژوهش از نوع نیمه آزمایشی همراه با گروه آزمایش و گواه و طرح پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری دو ماهه بود. از بین کلیه دختران پایه دوم ابتدایی شهرستان تاکستان ۲۴ نفر به شیوه نمونه‌گیری دردسترس انتخاب و به‌صورت تصادفی در دو گروه آزمایش و کنترل قرار گرفتند. دانش‌آموزان گروه آزمایش به مدت ۱۱ جلسه آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی برگرفته از مداخله گروهی هنر درمانی (مارتین، ۲۰۰۹) و برنامه‌های مداخله‌ای پیشین (احسان‌پور، ۱۳۹۵؛ شلانی، ۱۳۹۴)، شرکت کردند و گروه کنترل هیچ‌گونه مداخله‌ای دریافت نکردند. داده‌ها با استفاده از پرسشنامه رابطه والد-فرزند پیناتا (۱۹۹۴) و فرم معلم مهارت‌های اجتماعی گرشام و الیوت (۱۹۹۰) در مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری جمع‌آوری و با استفاده از تحلیل کواریانس همراه با اندازه‌گیری مکرر مورد تحلیل قرار گرفت. **یافته‌ها:** نتایج نشان داد که در گروه آزمایش، در مقایسه با گروه کنترل، پس از آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه هنردرمانی مبتنی بر نقاشی، نمرات بعد نزدیکی در روابط والد-فرزند ($P=0/001$, $F=44/68$) و مهارت‌های اجتماعی ($P=0/001$, $F=28/09$) افزایش معنی‌داری پیدا کرده بود و نمرات بعد وابستگی ($P=0/001$, $F=22/80$) و تعارض ($P=0/001$, $F=133/58$) در روابط والدفرزند کاهش معنی‌داری پیدا کرده بود. **نتیجه‌گیری:** باتوجه به این یافته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که برای بهبود روابط والد-فرزند و مهارت‌های اجتماعی کودکان، می‌توان از آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: مهارت‌های ارتباطی، نقاشی درمانی، روابط والد-فرزند، مهارت‌های اجتماعی.

مقدمه

ما در جهانی دشوار و پیچیده به سر می‌بریم و ضروری است برای موفقیت و پیشرفت در زندگی و مقابله کارآمد و مؤثر با مشکلاتی که رودرروی ما قرار می‌گیرند، مجموعه‌ای از مهارت‌های اجتماعی^۱ را به دست آوریم (فتح‌الله‌زاده و همکاران، ۲۰۱۶). مهارت‌های اجتماعی رفتارهایی هستند که از طریق آن‌ها ایده‌ها، احساسات، نظرات و تمایلات خود را ابراز می‌کنیم، رابطه خود را با دیگران حفظ یا بهبود می‌بخشیم و یک موقعیت اجتماعی را حل و تقویت می‌کنیم (مندو-لازارو و همکاران، ۲۰۱۸). بیشتر کودکان، مهارت‌های اجتماعی را از تعامل با سایر کودکان، دوستان و اعضای خانواده می‌آموزند و چنانچه این مهارت‌ها به شکل الگوی قابل قبول اجتماع باشد، به اشخاص در دریافت بازخوردهای مثبت محیط اجتماعی یاری می‌رساند و همچنین از بازخوردهای منفی ممانعت به عمل می‌آورد و موجب تسهیل در روابط بین فردی می‌شود (تامپکینز و ویلارول، ۲۰۲۲). بنابراین می‌توان گفت ارتباط اجتماعی، ارتباط کاربردی و خودبه‌خودی، بیان عاطفی، روابط امن و مورد اعتماد با کودکان و بزرگسالان است (برنادینی و پرویاسکاپومستا و اسمیت، ۲۰۱۴).

آن دسته از کودکانی که از مهارت‌های اجتماعی کافی برخوردارند، در یادگیری در محیط آموزشی و برقراری ارتباط با همسالان بسیار موفق‌تر از کودکانی می‌باشند که فاقد این مهارت هستند (ایلکنور و بالبین، ۲۰۱۱). با توجه به جایگاه و نقش زنان در خانواده و اجتماع، مهارت‌های اجتماعی می‌تواند نقش بسیار مهمی در موفقیت زنان و حضور آن‌ها در اجتماع داشته باشد، خصوصاً زمانی که مهارت‌های اجتماعی از کودکی به زنان آموخته می‌شود (کولیک، آمیچی، لانگوس و ویدینگ، ۲۰۱۵). تفاوت جنسیتی قابل توجهی در نحوه عملکرد حمایت و تعاملات اجتماعی بر سلامت زنان داشته است. چنانکه شبکه‌های پشتیبانی زنان (تماس با دوستان و حمایت عاطفی)، پیامدهای مهم‌تری را برای آنان دربرداشته است (کولیک و همکاران، ۲۰۱۵).

تامپکینز و ویلارول (۲۰۲۲) معتقدند ابتدایی‌ترین رابطه‌ای که به دنیای ارتباطات کودک شکل می‌دهد، رابطه والد-کودک می‌باشد و یک رابطه حیاتی و اساسی است که احساس صمیمیت، امنیت، و عشق به‌طور مستقیم در این رابطه ریشه دارد (نصرتی و نعمت‌طاوسی، ۲۰۲۰)؛ از این رو، کیفیت روابط والد-فرزند به‌طور چشم‌گیری رشد کودک را شکل می‌دهد (کوچانسکا و همکاران، ۲۰۱۹). در تحقیقی نشان داده شد که مشکلات ارتباطی دختران با والدین بیش از پسران است. دخترانی که در زمان کودکی، پیوندهای عاطفی ایمنی را در ارتباط با والدین (بخصوص مادر) تجربه کرده‌اند، در بزرگسالی نیز احتمال ابتلا به مشکلات روان‌شناختی در آن‌ها کمتر بوده و همچنین در برقراری روابط میان فردی، قوی‌تر عمل می‌کنند (کولیک و همکاران، ۲۰۱۵). با توجه به آنچه گفته شد هنگام بررسی مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان باید کمیت و کیفیت روابط والد-فرزند^۲ را نیز مورد توجه قرار داد. یکی از عواملی که به نظر می‌رسد بر روی مهارت اجتماعی و روابط والد-فرزند دختران تأثیر می‌گذارد، میزان و کیفیت مهارت‌های ارتباطی^۳ آن‌ها است. مهارت‌های ارتباطی، به گروه بزرگ‌تری از مهارت‌های زندگی گفته می‌شود که به افراد کمک می-

1. Social Skills

2. Parent-Child Relationship

3. Communication Skills

کنند تا تصمیماتشان را با آگاهی بگیرند، به‌طور مؤثر ارتباط برقرار کنند، مهارت‌های مقابله‌ای را گسترش دهند و زندگی سالم و باروری داشته باشند (یو و پارک، ۲۰۱۵). مهارت‌های ارتباطی می‌توانند اعمال شخصی و دیگران را طوری هدایت کنند که به‌سلامت بیشتر بیانجامد (یو و همکاران، ۲۰۱۵). این مهارت‌ها شامل درک پیام‌های کلامی و غیرکلامی، نظم دهی به هیجان، گوش دادن، بینش به ارتباط و قاطعیت است (معتقد لاریجانی، وکیلی، غفرانی‌پور و میر محمدخانی، ۱۳۹۳).

یکی از راه‌های پیشنهادشده برای شناسایی و کنترل تعارض بین والدین و فرزندان، آموزش مهارت‌های ارتباطی در خانواده می‌باشد که متأسفانه اکثر خانواده‌ها به دلیل بی‌توجهی یا عدم آشنایی با شیوه‌های برقراری ارتباط با فرزندان خود، نمی‌توانند با آن‌ها رابطه‌ی سالم و مطلوب برقرار کنند و آنان را از دست می‌دهند. فقدان مهارت‌های ارتباطی برای کودکان و در آینده‌ی آن‌ها با مجموعه‌ای از پیامدهای منفی توأم خواهد شد که می‌تواند گستره وسیعی از رفتارهای اجتماعی افراد را در برگیرد (ماتا و همکاران، ۲۰۲۱). از این‌رو، آموزش مهارت‌های ارتباطی و تأملات ماهرانه بر بهبود خود پنداره، عزت‌نفس، ابراز وجود (وطن-خواه، دریابری و قدمی، ۲۰۱۳) و خودکارآمدی (ماتا و همکاران، ۲۰۲۱) افراد تأثیرگذار است و باعث بهبود و افزایش ادراک فرد از شایستگی‌های شناختی و اجتماعی شخص می‌گردد (سلیمانیه نائینی و همکاران، ۲۰۱۳). از آنجا که بسیاری از مشکلات و مسائل دوران بزرگسالی ریشه در کودکی دارد و لازم است از همان ابتدا به آن‌ها توجه گردد و از سویی دیگر نیز، شیوه‌های مربوط به حل مسئله بزرگسالان را نمی‌توان در مورد کودکان و آن‌هم به طریق شناختی استفاده کرد، بنابراین شیوه‌های آموزشی کارآمد و درمان متناسب با کودکان می‌بایست به‌طور علمی موردبررسی و پژوهش قرار گیرد. یکی از شیوه‌هایی که برای تسهیل آموزش در کودکان استفاده می‌شود، هنردرمانی است. انجمن هنردرمانگران انگلستان^۱ (۲۰۱۴) هنردرمانی را نوعی از روان‌درمانی می‌داند که از هنر به‌عنوان یک‌راه ارتباطی ابتدایی استفاده می‌کند.

از میان انواع هنر، هنرهای تجسمی (نقاشی، طراحی، مجسمه‌سازی و کلاژ) به‌خصوص نقاشی جایگاه خاص و پررنگ‌تر دارد (چانگ و میک، ۲۰۱۰). نقاشی درمانی، به‌عنوان یکی از شاخه‌های علم روانشناسی به شمار می‌رود که در درمان و شفابخشی آشفتگی‌های روانی و برخی مشکلات جسمانی از طریق واسطه‌ها، ابزارها، تکنیک‌ها و راهکارهای متنوع هنری به‌وسیله درمانگر با آشکارسازی ضمیر ناخودآگاه و تأثیر آن به بهبود وضعیت درمانجو یاری می‌رساند. طبق پژوهش‌هایی که در این رابطه صورت گرفته، اثربخشی نقاشی درمانی را در افزایش مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی کودکان و نیز بهبود روابط با همسالان معنادار توصیف کرده‌اند. مک‌کافری، ادواردز و فانون (۲۰۱۱) نقش نقاشی در رویکرد بهبود سلامت روان را بررسی کرده و نشان دادند؛ نقاشی در رشد و بهبود روابط بین‌فردی و اجتماعی کودکان مؤثر است. چانگ و کیم (۲۰۱۰) هم با بررسی اثربخشی نقاشی درمانی بر اختلالات رفتاری دانش‌آموزان، به این نتیجه رسیدند که این روش درمانی برای کاهش اختلالات رفتاری کودکان اثرگذار است. محمدی و رادین (۱۳۹۶)، در پژوهش خود نشان دادند هنردرمانی بر پایه نقاشی بر کاهش افسردگی، اضطراب و پرخاشگری در کودکان پیش دبستانی اثرگذار بوده است. شلانی، کرمی و مومنی (۱۳۹۴) نقش هنردرمانی با رویکرد نقاشی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان اختلال نارسایی توجه/فزون کنشی بررسی کردند. نتایج تحقیقات آنها نشان

داد که هنردرمانی با رویکرد نقاشی می‌تواند بعنوان روشی مناسب در بهبود مهارت‌های اجتماعی کودکان مورد استفاده قرار گیرد. در پژوهشی دیگر (اکبری، ۱۳۹۲) یافته‌ها نشان داد که نقاشی درمانی در بهبود مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان پسر کم توان ذهنی آموزش پذیر موثر بوده است. سجادی‌پور (۱۳۹۲)، با بررسی اثربخشی هنردرمانی با رویکرد نقاشی بر راهبردهای مقابله‌ای و ترس دانش‌آموزان پایه اول و دوم ابتدایی نشان داد مداخله هنردرمانی با رویکرد نقاشی می‌تواند به عنوان یک روش مداخله‌ای مفید جهت کاهش راهبرد مقابله‌ای هیجان مدار، افزایش راهبرد مقابله‌ای مسئله مدار و کاهش ترس از حیوانات و ترس از ناشناخته‌ها به کار رود. علی‌رغم اهمیت آموزش مهارت‌های ارتباطی در خانواده، برنامه مدونی در این زمینه توسط نهاد یا ارگان خاصی در کشور ما انجام نمی‌شود. همچنین مراکزی هم که به صورت خصوصی به این امر اقدام می‌کنند از برنامه‌های آموزشی مدونی استفاده نمی‌کنند (اکبری، ۱۳۹۲). همان‌طور که اشاره شد، یکی از این برنامه‌های آموزشی، آموزش به‌وسیله نقاشی درمانی است که یکی از شاخه‌های اصلی هنردرمانی می‌باشد. منظور از نقاشی درمانی، نقاش پروری و آموزش نقاشی نیست، بلکه ارائه فرصت‌هایی به فرد است تا از طریق رنگ‌ها و خطوط احساسات، عواطف، نیازها، و حتی دانسته‌های خود را به نحوی که مایل است آزادانه بیان کند. نقاشی به عنوان یک ابزار عالی برای برقراری ارتباط به دلیل کم هزینه و در دسترس بودن، جذابیت برای کودکان و علاقه مندسازی آن‌ها به انجام تمرین‌ها، مزیت‌های نسبی زیادی در مقایسه با سایر روش‌های بهبود مهارت‌های ارتباطی دارد و می‌تواند یکی از روش‌های درمانی باشد (هوزا و همکاران، ۲۰۱۵). بیش از آنکه در تشخیص اختلال‌های روانی بزرگسالان مفید باشد، در شناخت و درمان مشکلات کودکان سازش نیافته، پرخاشگر و بیقرار مناسب است و برای این گونه کودکان زمینه‌ای فراهم می‌کند تا قابلیت و خلاقیت خود را بروز دهند. کودک در فرایند تولید اثر هنری، چیزی بیش از محصول و در واقع بخشی از خود را به ما باز می‌نماید. این که چگونه فکر می‌کند، چه احساسی دارد، و چگونه می‌بیند (لویک، ۱۹۸۳). در نقاشی درمانی بیان خودبه خودی غیر قضاوت‌گرانه به فرد اجازه می‌دهد که آزادانه درباره افکار و احساسات سرکوب شده بدون تهدید واکنش دیگران، صحبت کند. پایه و اساس نقاشی درمانی، وارد نمودن شرکت‌کننده‌ها در فرایند ساختاری هنر برای بیان غیرمستقیم افکار و احساسات خود می‌باشد. افراد با فرافکنی زندگی درونی شان با نقاشی می‌توانند بر هیجان‌ات خود غلبه کرده و سبب پویایی شخصیت خود شوند. هنردرمانگران استفاده از هنر نقاشی را در کمک به رشد مناسب تعاملات موثر می‌دانند (ولف، ۲۰۰۳). بنابراین با توجه به تمهیدات یادشده مسئله اساسی تحقیق این است که آیا آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی بر روابط والد- فرزند و مهارت‌های اجتماعی در کودکان مؤثر است؟

روش پژوهش

این پژوهش از نوع نیمه آزمایشی دوگروهی با پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری یک‌ماهه بود. جامعه آماری این پژوهش را کلیه دانش‌آموزان دختر پایه دوم ابتدایی شهرتاکستان در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸ تشکیل می‌دادند. دانش‌آموزان پایه دوم به علت سن پایین جهت آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی، به‌عنوان جامعه انتخاب شدند. ۲۴ نفر به‌روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب و ۱۲ نفر به‌طور

تصادفی در گروه گواه و ۱۲ نفر در گروه آزمایش قرار گرفتند. ملاک‌های ورود شامل زندگی با هردو پدر و مادر (عدم طلاق والدین)، عملکرد تحصیلی با درجه خیلی خوب و خوب بود. همچنین ملاک‌های خروج شامل دارا بودن تشخیص اختلالات روان‌شناختی و بیماری‌های جسمی، اختلالات رشدی و اختلال یادگیری بود که با مراجعه به پرونده دانش‌آموز و مدیر مدرسه مشخص شد. انتخاب این ملاک‌ها به این دلیل بود که ممکن بود بر رابطه والد-فرزند و مهارت‌های اجتماعی کودکان تأثیرگذار باشند بنابراین آن‌ها ثابت در نظر گرفته شدند تا به عنوان متغیر مداخله‌گر نقش آموزش نقاشی درمانی را تحت تأثیر قرار ندهند. برنامه نقاشی درمانی در ۱۱ جلسه ۴۵ دقیقه‌ای که براساس مطالعات نظری و پژوهشی پیشین طراحی شده بود (لیمن، ۲۰۰۴، ترجمه علیزاده، محمدی و توکلی، ۱۳۸۹؛ لاندگارتن، ۱۹۸۸، ترجمه‌ی هاشمیان و ابوحمزه، ۱۳۹۸)، ارائه شد.

ابزار پژوهش

۱. **مقیاس رابطه والد - کودک پیاننا (CPRS) (فرم والدین)**. این مقیاس برای اولین بار، توسط پیاننا (۱۹۹۴) ساخته شد و شامل ۳۳ ماده است که ادراک والدین را در مورد رابطه خود با کودکشان، موردسنجش قرار می‌دهد. گویه‌های این مقیاس بر مبنای نظریه دلبستگی و پیشینه پژوهشی درباره روابط مادر-کودک طراحی شده‌اند. این پرسشنامه توسط طهماسبان و خرم‌آبادی (۱۳۸۶) ترجمه و روایی محتوایی آن نیز توسط متخصصان ارزیابی شد (ابارشی، طهماسبان، مظاهری و پناغی، ۱۳۸۸). این مقیاس شامل حوزه‌های تعارض (۱۷) ماده، صمیمیت (۱۰) ماده، وابستگی (۶) ماده و رابطه مثبت کلی (مجموع همه حوزه‌ها) می‌باشد. تعارض جنبه‌های منفی رابطه مانند کشمکش با یکدیگر، عصبانی شدن نسبت به یکدیگر، نافرمانی وعدم پذیرش مهار و غیرقابل پیش‌بینی بودن را دربرمی‌گیرد (خدا پناهی، قنبری، نادعلی و سیدموسوی، ۱۳۹۱). صمیمیت به میزانی که والدین رابطه‌ی خود را با فرزندشان گرم، عاطفی و راحت برداشت می‌کنند، اطلاق می‌شود (دیسکرول و پیاننا، ۲۰۱۱). وابستگی، میزان وابستگی ناپه‌نچار مادر و کودک را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. رابطه مثبت کلی نیز بر روابط نزدیک و صمیمی والد-کودک تأکید دارد. مقیاس رابطه والد-کودک یک پرسشنامه خودگزارش‌دهی است و نمره‌گذاری آن بر اساس مقیاس ۵ درجه‌ای لیکرت (نمره ۵ برای قطعاً صدق می‌کند و نمره ۱ برای قطعاً صدق نمی‌کند) صورت می‌پذیرد. برای به‌دست آوردن نمره رابطه مثبت کلی در این مقیاس، می‌بایست نمرات سؤالات حوزه‌های تعارض و وابستگی معکوس شوند. روایی محتوایی نسخه فارسی این مقیاس مورد تأیید قرار گرفته است (ابارشی، طهماسبان، مظاهری و پناغی، ۱۳۸۸). این مقیاس برای سنجش رابطه والد-کودک در تمام سنین استفاده شده است (عابدی، طهماسبان، مظاهری و پناغی، ۱۳۹۱). هرکدام از حوزه‌های تعارض، صمیمیت، وابستگی و رابطه مثبت کلی به ترتیب با آلفای کرونباخ ۰/۸۴، ۰/۶۹، ۰/۴۶، و ۰/۸۰ مشخص شدند (ابارشی و همکاران، ۱۳۸۸). در پرسشنامه و پیاننا (۲۰۱۱) در پژوهشی آلفای کرونباخ این پرسشنامه را در هر یک از مؤلفه‌های تعارض، نزدیکی، وابستگی و رابطه مثبت کلی به ترتیب ۰/۷۴، ۰/۶۹، و ۰/۸۰ گزارش کرده‌اند.

۲. **مقیاس مهارت‌های اجتماعی گرشام و الیوت (فرم معلم) (SSRS)**. این مقیاس توسط گرشام و الیوت (۱۹۹۰) برای سنجش مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان طراحی شد. که برای سه مقطع

پیش‌دستان، دبستان و راهنمایی-دبیرستان تهیه‌شده و دارای سه فرم ویژه دانش‌آموز، والدین و معلمان است. این پرسشنامه دارای ۴۸ پرسش سه نمره‌ای (دارای گزینه‌های هرگز، بعضی اوقات و اغلب اوقات) است. پایایی درونی مقیاس برای فرم معلمان از ۰/۷۴ تا ۰/۹۵ است (گرشام و الیوت، ۱۹۹۰). خصوصیات روان‌سنجی این مقیاس در فرهنگ‌های غیر آمریکایی کمتر مورد بررسی قرار گرفته است. شهیم (۱۳۸۱) در مطالعه‌ای در ایران مهارت اجتماعی کودکان عقب‌مانده ذهنی را با استفاده از این مقیاس مورد بررسی قرار داد. میزان پایایی این مقیاس در مطالعه او برای مهارت اجتماعی ۰/۸۷، همکاری ۰/۷۶، قاطعیت ۰/۷۲ و خویشتن‌داری ۰/۶۸ برآورده شده است. در این تحقیق، پایایی کل این مقیاس پس از دو هفته بر روی ۱۰ نفر از آزمودنی‌ها ۰/۸۱ به دست آمد، که پایایی نسبتاً بالایی است (شهیم، ۱۳۸۱). در ایران روایی هم‌زمان و سازه و همچنین پایایی به شیوه باز آزمایشی و آلفای کرونباخ در مطالعات متعددی تأیید شده است (از جمله سبزواری، لیاقت‌دار و عابدی، ۱۳۹۴، اسدی‌گندمانی، نسائیان، ادیب سرشکی و کریملو، ۱۳۹۲). موللی، جلیل آبکنار و عاشوری (۱۳۹۳)، نیز با اجرای این مقیاس روی کودکان کم‌شنوای ایرانی، ضریب پایایی آن را از طریق آلفای کرونباخ ۰/۷۹ و همچنین روایی آن را از طریق تحلیل عاملی ۰/۸۳ گزارش کرده‌اند. این مقیاس دارای روایی سازه و هم‌زمان مطلوب بوده و کاربرد تشخیصی و درمانی آن برای کودکان در چندین بررسی تأیید شده است (مختاری، ۱۳۸۹). برای بررسی روایی سازه مقیاس، از تحلیل عوامل با مؤلفه‌های اصلی (چرخش ابلیمین) برای بخش مهارت‌های اجتماعی و مشکلات رفتاری به‌طور جداگانه در دو فرم ویژه والدین و معلم بهره گرفته شده است. تحلیل عوامل پس از محاسبه ضریب‌های KMO و با ترسیم نمودار اسکری منجر به استخراج سه عامل با مقدار ارزش ویژه بیشتر از ۱ گردید که خویشتن‌داری، قاطعیت و همکاری نام گرفت و شبیه عوامل یادشده توسط گرشام و الیوت بود (مختاری، ۱۳۸۹). لازم به ذکر است که نمرات پایین در خرده مقیاس مهارت رفتاری نشان‌دهنده مهارت‌های رفتاری بالاتر است.

۳. برنامه نقاشی درمانی؛ این برنامه شامل ۱۱ جلسه نقاشی درمانی می‌باشد که پژوهشگر در شروع کار، ابتدا مهارت‌های ارتباطی در خانواده را براساس مطالعه مارتین (۲۰۰۹)، احسان پور (۱۳۹۵)، شلانی (۱۳۹۴)، اکبری (۱۳۹۲)، دارابی منش (۱۳۹۴) مشخص کرده و همچنین با بررسی مبانی نظری و عملی پژوهش، نقاشی‌ها و تکالیفی برای هر جلسه مداخله طراحی کرد. همچنین بر اساس کتابی از لیمن (۲۰۰۴)؛ ترجمه‌ی علیزاده محمدی و توکلی، (۱۳۸۹) و لاندگارتن (۱۹۸۸)؛ ترجمه‌ی هاشمیان و ابوحمزه، (۱۳۹۸)، در رابطه با اهداف و نحوه اجرای هنردرمانی در تمامی حیطه‌هایش، اطلاعات لازمه کسب شد و جلسات تکمیل شدند. روایی محتوایی برنامه مداخله‌ای به تأیید پنج درمانگر آگاه به موضوع رسید.

جدول ۱. شرح جلسات آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی

جلسه	شرح جلسه
اول	اجرای پیش‌آزمون، ارتباط و آشنایی با اعضا، بیان قوانین گروه به زبان ساده، آموزش مهارت خوب گوش دادن و آگاهی یافتن از اهمیت آن در ارتباط با دیگران در قالب نقاشی، ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۱)
دوم	بررسی تکلیف جلسه قبل، ارائه آموزش برای مقابله با کمروبی و توانایی برقراری ارتباط اولیه با دیگران در قالب کشیدن اشی به شکل آدم‌برفی، اجرای نمایش فرد خجالتی. ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۲)

سوم	بررسی تکلیف جلسه قبل، آموزش نه گفتن به صورت مؤدبانه به خواسته‌های نابجای دیگران و دفاع از حقوق شخصی خود در زمان سوءاستفاده‌های دیگران در قالب نقاشی و قصه خرگوش کوچولو شجاع می‌شود. ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۳)
چهارم	بررسی تکلیف جلسه قبل، آشنایی دانش آموزان با شیوه‌های مهرورزی و خوش‌رویی و برقراری روابط صمیمانه با دیگران با کشیدن صورتک‌های عبوس و خوش‌رو، به تصویر کشیدن خود در مهمانی باحالت خوش‌رویی. ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۴)
پنجم	بررسی تکلیف جلسه قبل، آموزش تفکر و تأمل کردن صحیح در مورد رخداد‌های پیرامون به جای قضاوت نادرست و عجولانه در مورد اطرافیان و آگاه ساختن دانش‌آموز از آثاری که در پی این قضاوت‌های اشتباه در روابط بین فردی به وجود خواهد آمد (در قالب نقاشی و خاطره بازی). (تصویر شماره ۵)
ششم	بررسی تکلیف جلسه قبل، آشنایی با عواقب رفتار پرخاشگرانه و آموزش شیوه‌های حل تعارض به صورت برنده-برنده و راه‌های کنترل خشم در قالب کشیدن نقاشی از یک حیوان خشمگین و یک حیوان آرام و مهربان و ساختن داستان برای هر یک از آن‌ها. تصور احساس خشم هنگام عصبانیت و تخلیه خشم خویشتن هنگام عصبانیت و تخلیه خشم خود با ترکاندن بادکنک‌ها. ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۶)
هفتم	بررسی تکلیف جلسه قبل، آموزش مهارت صادق بودن در گفتار و رفتار در روابط، تحت هر شرایطی و آگاه ساختن دانش‌آموزان از عواقب بد دروغ‌گویی در قالب قصه‌ی عاقبت دروغ و به تصویر کشیدن خود در هنگام راست‌گویی در خانواده. ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۷)
هشتم	بررسی تکلیف جلسه قبل، آموزش مهارت همدلی به نحوی که دانش‌آموز قادر باشد مسائل دیگران را حتی زمانی که در آن شرایط قرار ندارد، درک کند. آموزش مهارت همکاری و مشارکت در کارها بخصوص در خانواده در قالب نمایش. ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۸)
نهم	بررسی تکلیف جلسه قبل، آموزش مهارت دید مثبت و خوب در مورد دیگران داشتن، غیبت نکردن و آشنایی با آثار غیبت و خوشحال شدن از موفقیت دیگران در قالب نقاشی و قصه سنجاب کوچولو. ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۹)
دهم	بررسی تکلیف جلسه قبل، کسب شناخت نسبت به نکات قوت و ضعف خود، احساس خود ارزشمندی و باور پذیرش خود در قالب "آزمون ترسیم خود مک اور" و "آزمون ترسیم قهرمان هریس". ارائه تکلیف برای جلسه آینده. (تصویر شماره ۱۰)
یازدهم	بررسی تکلیف جلسه قبل، دعوت از مادران در جلسه آخر و گروه‌بندی دانش‌آموزان. هر گروه خلاصه‌ای از هر مهارت آموخته‌شده را در قالب نقاشی، قصه و یا نمایش در حضور جمع انجام می‌دهد. اجرای پس‌آزمون.

شیوه اجرا. بعد از اخذ مجوز از اداره آموزش و پرورش شهرستان تاکستان (استان قزوین) و انتخاب مدرسه موردنظر، با استفاده از شیوه نمونه‌گیری در دسترس، نمونه پژوهش انتخاب گردید و به شکل تصادفی به گروه‌های ۱۲ نفره آزمایش و کنترل تقسیم شدند. قبل از اجرای آزمایش یعنی آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه‌ی نقاشی درمانی در گروه آزمایش، از هر دو گروه آزمایش و کنترل، پیش‌آزمون گرفته شد؛ گروه آزمایش در ۱۱ جلسه ۴۵ دقیقه‌ای تحت مداخله هنردرمانی با رویکرد نقاشی قرار گرفتند. بعد از مرحله اجرای آزمایش نیز از هر دو گروه، پس‌آزمون گرفته شد. دو ماه پس از اتمام جلسات مداخله نیز مجدداً از هر دو گروه آزمون پیگیری به عمل آمد.

یافته‌ها

۵ نفر از مادران دانش‌آموزان شرکت‌کننده در گروه آزمایش سطح تحصیلات سیکل و دیپلم داشتند و ۷ نفر از مادران نیز تحصیلات دانشگاهی داشتند. در گروه کنترل، ۶ نفر از مادران تحصیلات سیکل و دیپلم و ۶ نفر تحصیلات دانشگاهی داشتند. هم در گروه آزمایش و هم در گروه کنترل ۴ نفر از پدران سطح تحصیلات سیکل و دیپلم و ۸ نفر تحصیلات دانشگاهی داشتند. میانگین و انحراف معیار نمرات شرکت‌کنندگان پژوهش به تفکیک گروه آزمایش و کنترل و مراحل آزمون در جدول ۲ آورده شده است.

جدول ۲. میانگین و انحراف معیار مهارت‌های اجتماعی، رفتاری و خرده مقیاس‌های روابط والد-فرزند

شاخص‌های آماری	پیش‌آزمون		پس‌آزمون		پیگیری		
	گروه	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
مهارت اجتماعی	آزمایش	۴۶/۴۲	۷/۷۲۸	۶۵/۰۸	۴/۹۲۶	۶۶/۷۵	۴/۹۵۷
	کنترل	۴۵/۶۷	۶/۲۱۳	۴۸/۰۸	۵/۴۶۸	۴۸/۵۰	۴/۶۸۱
مهارت رفتاری	آزمایش	۳۵/۶۷	۳/۸۹۲	۲۵/۰۸	۳/۳۷۰	۲۵/۴۲	۲/۹۶۸
	کنترل	۳۶/۸۳	۳/۰۴۰	۳۶/۴۲	۲/۷۴۶	۳۵/۵۰	۳/۰۹۰
نزدیکی	آزمایش	۱۹/۵۸	۳/۰۵۹	۳۴/۵۸	۷/۶۶۹	۳۴/۴۲	۶/۶۹۴
	کنترل	۲۰/۴۲	۳/۳۳۲	۱۹/۵۰	۳/۷۷۸	۲۰/۰۸	۳/۸۰۱
تعارض	آزمایش	۴۶/۰۸	۴/۹۰۷	۳۲/۶۷	۳/۵۷۶	۳۳/۳۳	۳/۷۲۵
	کنترل	۴۷/۵۸	۴/۴۴۱	۴۷/۷۵	۴/۷۸۹	۴۸/۵۸	۵/۱۰۷
وابستگی	آزمایش	۱۹/۰۸	۳/۳۱۵	۱۱/۵۸	۲/۴۶۶	۱۲/۱۷	۳/۰۴۰
	کنترل	۱۷/۳۳	۳/۳۱۲	۱۷/۳۳	۳/۶۰۱	۱۷/۶۷	۳/۳۱۲

همان‌طور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود نمرات مهارت اجتماعی و خرده مقیاس نزدیکی در روابط والد-فرزند در مرحله پس‌آزمون و پیگیری نسبت به مرحله پیش‌آزمون در گروه آزمایش افزایش یافته است درحالی‌که این نمرات در گروه کنترل تغییر چندانی نکرده است. میانگین نمرات خرده مقیاس‌های تعارض و وابستگی در روابط والد-فرزند و همچنین مهارت‌های رفتاری در گروه آزمایش در مرحله پس‌آزمون و پیگیری کاهش داشته است که این تغییر در گروه کنترل دیده نمی‌شود. نمرات پایین در مهارت‌های ارتباطی نشان‌دهنده مهارت‌های ارتباطی بالاتر است.

جدول ۳. آزمون نرمال بودن توزیع نمرات، برابری واریانس خطا و همخوانی ماتریس کوواریانس خطا

متغیر	شاپیرو-ویلک		لوین		کرویت موخلی	
	معنی‌داری	Z	معنی‌داری	F	معنی‌داری	X ²
مهارت اجتماعی	۰/۳۲۹	۰/۹۷۱	۰/۹۲۵	۰/۴۹۶	۰/۴۸۹	۲۸/۱۱۶
مهارت رفتاری	۰/۹۰۵	۰/۹۳۷	۰/۴۵۷	۰/۵۳۷	۰/۴۷۲	۱۲/۴۴۵
نزدیکی	۰/۹۲۶	۰/۹۷۹	۰/۹۸۰	۰/۰۵۴	۰/۸۱۸	۱۷/۵۲۹
تعارض	۰/۷۸۶	۰/۹۱۸	۰/۲۶۷	۰/۲۶۰	۰/۶۱۵	۰/۴۵۹
وابستگی	۰/۳۱۵	۰/۹۲۷	۰/۳۴۵	۰/۰۰۱	۰/۹۸۵	۱۴/۱۰۳

قبل از انجام آزمون تحلیل واریانس همراه با اندازه‌گیری مکرر، پیش فرض‌های آن موردبررسی قرار گرفت. همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، مقادیر Z آزمون کلوموگروف اسمیرنوف برای پیش‌آزمون‌های مهارت اجتماعی، مشکلات و عملکرد رفتاری در هر دو گروه آزمایش و گواه، غیر معنی‌دار است ($p < 0/05$) که نشان می‌دهد پیش‌فرض نرمال بودن توزیع داده‌ها رعایت شده است و نمرات هر دو گروه در پیش‌آزمون‌ها از توزیع نرمالی برخوردارند. همچنین مقادیر F آزمون لوین نیز همگی غیر معنی‌دار هستند ($p < 0/05$) که نشان می‌دهد فرضیه "برابری واریانس نمرات در گروه‌های آزمایش و گواه" رعایت شده است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که واریانس نمرات مهارت‌های اجتماعی، رفتاری و روابط والد-فرزند در دو گروه آزمایش و گواه باهم برابر بوده و این پیش‌فرض نیز تأیید می‌شود. اما پیش‌فرض مربوط به همخوانی ماتریس کوواریانس خطای مربوط به متغیرهای وابسته تأیید نشد زیرا با توجه به معنی‌دار شدن نتایج آزمون کرویت موخلی، یافته‌ها نشان می‌دهد که پیش‌فرض همخوانی ماتریس کوواریانس خطای مربوط به متغیرهای وابسته برای آزمون اندازه‌گیری مکرر رعایت نشده است. به همین دلیل به جای گزارش مقادیر F مربوط به رعایت شدن این پیش‌فرض، در جدول ۴ مقادیر گرینهاوس-گیسر گزارش شد.

جدول ۴. نتایج تحلیل اندازه‌گیری مکرر در سه مرحله اندازه‌گیری

منابع تغییرات	اجرا	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معناداری	اندازه اثر
مهارت اجتماعی	مراحل مداخله	۱۹۷۱/۰۸۳	۱/۱۵۱	۱۷۱۲/۷۳۰	۷۷/۰۰	۰/۰۰۰۱	۰/۷۷۸
	مراحل × گروه	۱۱۴۳/۷۵۰	۱/۱۵۱	۹۹۳/۸۳۷	۴۴/۶۸۰	۰/۰۰۰۱	۰/۶۷۰
مهارت رفتاری	مراحل مداخله	۵۱۱/۰۲۸	۱/۳۸۲	۳۹۶/۷۶۱	۵۰/۱۶۵	۰/۰۰۰۱	۰/۶۹۵
	مراحل × گروه	۳۶۸/۸۶۱	۱/۳۸۲	۲۶۶/۸۹۵	۳۶/۲۰۹	۰/۰۰۰۱	۰/۶۲۲
نزدیکی	مراحل مداخله	۸۱۷/۵۲۸	۱/۲۷۷	۶۴۰/۱۲۳	۲۳/۷۲۹	۰/۰۰۰۱	۰/۵۱۹
	مراحل × گروه	۹۷۶/۸۶۱	۱/۲۷۷	۷۵۷/۸۳۴	۲۸/۰۹۳	۰/۰۰۰۱	۰/۵۶۱
تعارض	مراحل مداخله	۶۳۱/۷۵۰	۱/۵۸۱	۳۹۹/۵۱۲	۱۱۲/۹۴۵	۰/۰۰۰۱	۰/۸۳۷
	مراحل × گروه	۷۴۷/۱۹۴	۱/۵۸۱	۴۷۲/۵۱۸	۱۳۳/۵۸۴	۰/۰۰۰۱	۰/۸۵۹
وابستگی	مراحل مداخله	۲۳۵/۰۸۳	۱/۳۴۳	۱۷۵/۰۳۱	۲۹/۰۱۹	۰/۰۰۰۱	۰/۵۶۹
	مراحل × گروه	۱۸۴/۶۹۴	۱/۳۴۳	۱۳۷/۵۱۴	۲۲/۷۹۹	۰/۰۰۰۱	۰/۵۰۹
	گروه	۱۷۸/۲۲۲	۲۹/۵۴۸	۶/۰۳۲			

به‌منظور آزمون فرضیه‌های پژوهش از تحلیل واریانس همراه با اندازه‌گیری مکرر استفاده شد که نتایج آن در جدول ۴ آورده شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، مقادیر F در هر سه آزمون گرینهاوس-گیسر در مهارت اجتماعی، مهارت رفتاری و هر سه بعد رابطه والد-فرزند معنی‌دار است که نشان می‌دهد تغییر نمرات در گروه آزمایش که آموزش مهارت‌های ارتباطی در خانواده را دریافت نموده بود، نسبت به گروه گواه در مراحل پس‌آزمون و پیگیری معنی‌دار بوده است ($p < 0/01$) و فرضیه‌های پژوهش تأیید می‌شود.

به‌عبارتی‌دیگر، آموزش مهارت‌های ارتباطی در خانواده به شیوه هنردرمانی مبتنی بر نقاشی در دانش‌آموزان دختر منجر به افزایش مهارت‌های اجتماعی، رفتاری، و نزدیکی در روابط والد-فرزند شده است و تعارض و وابستگی در روابط والد-فرزند را کاهش داده است. به‌منظور مشخص کردن اینکه تغییر نمرات در کدام‌یک از مراحل آزمون معنی‌دار بوده است و به عبارتی برای مشخص کردن پایداری تغییر نمرات در مرحله پیگیری، از آزمون تعقیبی بن فرونی استفاده شد که نتایج آن در جدول ۵ آورده شده است.

جدول ۵. نتایج آزمون تعقیبی بن فرونی برای تعیین اثر مداخله به تفکیک مراحل آزمون

متغیر	پیش آزمون-پس آزمون			پیش آزمون-پیگیری			پس آزمون-پیگیری		
	تفاوت	خطای معیار	سطح معناداری	تفاوت	خطای معیار	سطح معناداری	تفاوت	خطای معیار	سطح معناداری
مهارت اجتماعی	۱۸/۶۶۷	۱/۹۷۸	۰/۰۰۰۱	۲۰/۳۳۳	۲/۲۰۳	۰/۰۰۰۱	۱/۶۶۷	۰/۵۲۷	۰/۰۲۷
مشکلات رفتاری	-۱۰/۵۸۳	۱/۰۸۳	۰/۰۰۰۱	-۱/۲۵۰	۱/۱۶۲	۰/۰۰۰۱	۰/۳۳۳	۰/۴۴۹	۱/۰۰۰
نزدیکی	۱۵/۰۰	۲/۵۴۴	۰/۰۰۰۱	۱۴/۸۳۳	۲/۲۵۲	۰/۰۰۰۱	-۰/۱۶۷	۰/۶۹۴	۱/۰۰۰
تعارض	-۱۳/۴۱۷	۰/۶۰۹	۰/۰۰۰۱	-۱۲/۷۵۰	۰/۸۸۹	۰/۰۰۰۱	۰/۶۶۷	۰/۵۴۱	۰/۷۳۱
وابستگی	-۷/۵۰	۱/۲۸۸	۰/۰۰۰۱	-۶/۹۱۷	۱/۲۴۶	۰/۰۰۰۱	۰/۵۸۳	۰/۴۱۷	۰/۵۶۷

نتایج آزمون بن‌فرونی نشان می‌دهد که تفاوت‌های میانگین در مرحله پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون و همچنین در مرحله پیگیری نسبت به پیش‌آزمون، در هر سه دو مهارت‌های اجتماعی، رفتاری و ابعاد سه‌گانه روابط والد-فرزند معنی‌دار بود است ($p < 0.01$)، اما تفاوت نمرات در مرحله پیگیری نسبت به پس‌آزمون معنی‌دار نبوده است ($p > 0.05$). این یافته‌ها نشان می‌دهد که آموزش مهارت‌های ارتباطی در خانواده بر متغیرهای وابسته تأثیرگذار بوده است و مهارت‌های اجتماعی، رفتاری و روابط والد-فرزند دانش‌آموزان شرکت‌کننده در گروه آزمایش، بر اثر دریافت آموزش‌ها تغییر پیدا کرده است. با این وجود عدم معنی‌داری تفاوت بین مراحل پیگیری و پس‌آزمون نشان می‌دهد که نتایج حاصل در مرحله پیگیری بازگشت نداشته و اثر مداخله پایدار بوده است. بنابراین این فرضیه نیز تأیید می‌شود و تأثیر آموزش مهارت‌های ارتباطی در خانواده به شیوه نقاشی درمانی بر بهبود مهارت‌های اجتماعی، ارتباطی و روابط والد-فرزند دانش‌آموزان در مرحله پیگیری پایدار مانده است.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج به‌دست‌آمده از این تحقیق نشان داد که آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی برافزایش مهارت‌های اجتماعی اثرگذار است. بنابراین فرضیه اول پژوهش تأیید می‌شود. این یافته‌ها با نتایج مطالعات پیشین در زمینه بررسی اثربخشی نقاشی درمانی، بر بهبود مهارت‌های اجتماعی همسو می‌باشد. از جمله این مطالعات می‌توان به پژوهش بخشی (۱۳۹۶)، پژوهش احسان پور (۱۳۹۵)، شلانی

(۱۳۹۴)، پژوهش شهری، بابلان، معینی کیا و نریمانی (۲۰۱۳)، پژوهش آنیم (۲۰۱۲)، اکبری (۱۳۹۲)، پژوهش الحریری و فصیل (۲۰۱۳) اشاره کرد که همگی مؤید اثربخش بودن مداخله هنردرمانی می‌باشد. مهارت‌های اجتماعی بخش مهمی از حوزه رشد فردی است و کمبود آن در درازمدت ضربه شدیدی به کودک وارد می‌کند (کلین و همکاران، ۲۰۲۱). بی‌تردید داشتن مهارت اجتماعی درکنش متقابل با دیگران از جمله اعضای خانواده، همکلاسی‌ها، معلم‌ها، و همسالان، پختگی و کفایت اجتماعی فرد را تقویت و بهبود می‌بخشد. زمانی که دانش‌آموزان در جلسات نقاشی مشغول به کار می‌شوند، به‌مرور به مشارکت و تعامل بیشتر باهم می‌پردازند. مثلاً در مواردی، وسایل لازم را به یکدیگر قرض می‌دادند، قواعد را بیشتر رعایت می‌کردند و گاه در حین نقاشی، ضمن بحث و گفتگو پیرامون نقاشی‌شان، به همدلی و همدردی باهم می‌پرداختند. درواقع، کودکان با اجرای طرح‌ها، آموخته‌اند که چگونه با همسالان خود و دیگر افراد ارتباط برقرار کنند و به حقوق آن‌ها احترام گذاشته و در نقاشی با آن‌ها مشارکت و تعامل داشته باشند. اثرگذاری نقاشی‌درمانی، در بهبود مهارت‌های اجتماعی به‌واسطه‌ی تسهیل‌کنندگی در توسعه میزان ارتباط بین کودکان با یکدیگر و با درمانگر، افزایش صمیمیت، خود آشکارسازی، بی‌پرده‌گویی و کشف استعدادها و نقاط ضعف درمان‌جویان در یک رابطه مبتنی برکشیدن نقاشی است. زمانی که این فرآیند در قالب گروه قرار بگیرد، اثربخشی آن به‌مراتب بیشتر خواهد شد و به او این امکان را می‌دهد ضمن تبادل افکار، پس‌خوراند بیشتری از همسالان دریافت کند و نیز فرصتی برای طرح احساسات، نگرانی‌ها و ایده‌های ابداعی آن‌ها به مراجع داده می‌شود و مسائلی را بیان کنند که در موقعیت‌های عادی به دلایل خاص خود، از ابراز آن‌ها اجتناب گردیده است.

یافته دوم نشان داد که آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی باعث بهبود مهارت‌های رفتاری دانش‌آموزان می‌شود که با نتایج پژوهش‌های مشابه‌ای چون پژوهش سپه‌وندی، صاحب‌الزمانی و فراهانی (۱۳۹۸)، پژوهش بخشی و همکاران (۱۳۹۷)، پژوهش سعادت و عابدی (۱۳۹۵)، پژوهش حسن‌پور بابایی و سهیلی (۱۳۹۵)، پژوهش احسان‌پور (۱۳۹۵)، پژوهش روشن‌چسلی (۱۳۹۲)، پژوهش ابارشی و تیموری (۱۳۹۲)، پژوهش یحیی‌محمودی، ناصح و صالحی و تیزدست (۱۳۹۱)، پژوهش هربرت، گادیانو و رینگلگود (۲۰۰۵) همسو می‌باشد. برای اینکه فرد عضو موفق‌تری از جامعه باشد مواردی مشخص وجود دارد که باید بدانند یا بتوانند انجام دهد و از بین این مهارت‌ها دانستن چگونگی تعامل و رفتار با دیگران جزو مهارت‌های اولیه است. بنابراین اعتقاد، اکتساب مهارت‌های رفتاری برای سازش‌یافتگی و کارکرد بهنجار مهم هستند و استفاده از آن برای عملکرد موفق در زندگی حیاتی است و ما را در دانستن اینکه در موقعیت‌های مختلف چه بگوییم و چگونه رفتار کنیم، توانمند می‌سازد. اما از عواملی که به نظر می‌رسد روی مهارت رفتاری دانش‌آموزان تأثیر بگذارد، میزان و کیفیت مطلوب مهارت‌های ارتباطی آن‌هاست. که طی آن افراد به توانایی‌های اختصاصی دست می‌یابند که می‌توانند از طریق مبادله کلامی و غیرکلامی افکار و احساسات خود را با یکدیگر در میان گذارند. از آنجاکه کودکان برخلاف بزرگسالان به راحتی نمی‌توانند خود را بیان کنند و حتی قادر به فهم چگونگی وضع دشوار خویش نیستند، بنابراین نقاشی درمانی کودکان را ترغیب می‌کند تا در یک محیط امن به بیان خود به‌صورت غیرکلامی بپردازند و از این طریق مهارت رفتاری-اجتماعی را رشد دهند.

یافته سوم نشان داد آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی برافزایش نزدیکی در روابط والد-فرزند تأثیر معنی‌داری دارد که با نتایج پژوهش‌های مشابه چون پژوهش کلانتری و منصور (۱۳۹۸)، پژوهش سهرابی، جدیدی و تاجری (۱۳۹۷)، پژوهش رادمنش (۱۳۹۴)، پژوهش جمالی فیروزآبادی و آقائی میبیدی (۱۳۹۳)، پژوهش آنیم (۲۰۱۲) همسو می‌باشد. صمیمیت یا نزدیکی یک نیاز روان‌شناختی اولیه و اصلی در نظر گرفته می‌شود. روابط صمیمانه و گرم، پاسخگو و حمایتگر بودن والدین، پیش‌بینی‌کننده مهارت‌ها و کارکرد اجتماعی مثبت کودکان (زرا نزهت، ۲۰۱۴) است. روابط صمیمانه و گرم میان والدین و فرزندان تأثیر مثبتی در عزت‌نفس کودکان در بزرگسالی خواهد داشت. از جمله راه‌هایی که باعث افزایش و تقویت روابط صمیمانه روابط والد-فرزند می‌شود، داشتن مهارت‌های ارتباطی کارآمد و مطلوب می‌باشد. توجه به اهمیت مهارت‌های ارتباطی با اهداف گوناگون پیشگیری و ارتقای سلامت روانی، ضرورت این‌گونه مهارت‌ها را برای کودکان و خانواده به شکل واضح عیان می‌سازد. در این رابطه، هنردرمانی ترکیبی از هنر و درمان است که در آن با خلق یا مشاهده یک اثر هنری از طریق دریافت و بیان احساسات شخص، برای کمک به افراد بیمار و غیر بیمار استفاده می‌شود. جلسات آموزشی (از طریق مشاهده، تمرین، تخلیه هیجانات به‌وسیله نقاشی، و ایفای نقش و...)، انجام تکلیف و غیره انجام گرفت.

یافته چهارم نشان داد که آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی بر کاهش تعارض در روابط والد-فرزند دانش‌آموزان تأثیر معنی‌داری دارد. این یافته با نتایج پژوهش سهرابی (۱۳۹۷)، پژوهش مظاهری و رضاخانی (۱۳۹۶)، پژوهش حاج محمدی (۱۳۹۵)، پژوهش رادمنش (۱۳۹۴)، پژوهش جمالی فیروزآبادی و آقائی میبیدی (۱۳۹۳) همسو می‌باشد. دستیابی به جامعه سالم درگرو سلامت خانواده سالم، برخوردار بودن افراد آن از سلامت روانی و داشتن ارتباط مطلوب به‌دوراز هرگونه تعارضات و کشمکش‌هاست. ایجاد پل ارتباطی میان والدین و فرزندان اهمیت بسیار دارد و موجب می‌شود تعارض‌های میان والدین و فرزندان به شکل مؤثری از میان برداشته شود و روابط مؤثری بین آن‌ها شکل می‌گیرد. متأسفانه بسیاری از خانواده‌ها به علت بی‌توجهی یا عدم توجه با شیوه‌های برقراری ارتباط با فرزندان خود نمی‌توانند با آن‌ها رابطه‌ای صحیح برقرار کنند و آن‌ها را از دست می‌دهند. بیشتر تعارض‌هایی که در خانواده بین والدین و فرزندان به وجود می‌آید، ناشی از مهارت‌های ارتباطی ناکافی در امر مذاکره و گفتگو بین اعضای خانواده، عدم توافق نسبت به قواعد و مسئولیت‌ها، ارزش‌ها و مهارت‌های ضعیف حل مسئله، مهارت‌های ارتباطی ضعیف، دریافت‌های شناختی تحریف‌شده، ضعف در توانایی درک دیگران، عدم مهارت کافی در کنترل خشم، ضعف در مهارت‌های تصمیم‌گیری و جرات‌ورزی (مینوچین، ترجمه‌ی ثنایی، ۱۳۸۷) که نشأت‌گرفته از تسلسل و تکرار ارتباط غیرمنطقی و آموخته‌شده بین اعضاء است (زارب؛ ترجمه‌ی ثنایی، ۱۳۸۷). از جمله راه‌های رفع تعارض‌های موجود در رابطه بین والدین و فرزندان، آموزش خانواده در زمینه مهارت‌های ارتباطی است.

یافته پنجم نشان داد که آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه نقاشی درمانی بر کاهش وابستگی در روابط والد-فرزند دانش‌آموزان تأثیر معنی‌داری دارد. این یافته با نتایج پژوهش سهرابی (۱۳۹۷)، پژوهش فیروزآبادی و آقائی میبیدی (۱۳۹۳)، پژوهش هاگرت (۱۹۹۹) همسو می‌باشد. بی‌شک ارزشمندترین سرمایه و دارایی هر خانواده وجود روابط سالم مبتنی بر کاهش وابستگی و وجود استقلال و اعتماد بین اعضای

خانواده بخصوص میان والدین و فرزندان بوده است. آموزش در طی جلسات هنردرمانی مبتنی بر نقاشی که یک آموزش غیرمستقیم و برنامه عینی است، به واسطه مشارکت گروهی باهم سالان و در محیطی امن و دور از والدین با ایجاد رابطه اعتماد آمیز، موجبات استقلال و کاهش وابستگی را فراهم نمود. زیرا که این شیوه جدای از مشارکت گروهی، به دلیل جذابیت و لذتبخش بودن فضا و فعالیت‌های هنری، توجه و تمرکز کودک را بیشتر و بهتر جلب می‌کند.

اگرچه برقراری ارتباط به‌خصوص در میان کودکان در تعامل با خانواده به نظر ساده می‌آید؛ ولی مستلزم به‌کارگیری نکات و رعایت اصولی است که با انتخاب شیوه مناسب می‌توان به سهولت این روند را تسهیل بخشید. بنابراین با توجه به نتایج به‌دست‌آمده پیشنهاد می‌شود با توجه به کم‌هزینه و نیز در دسترس بودن مداخله نقاشی‌درمانی، عدم نیاز به وجود آموزشگران متخصص، جذابیت زیاد برای کودکان، علاقه‌مندسازی آن‌ها به انجام نقاشی و اثربخش بودن آن در گروه‌ها و موقعیت‌های مختلف، درمانگران و متخصصان حوزه بهداشت روانی کودک و نوجوان از این شیوه می‌توانند بهره‌برند. همچنین پیشنهاد می‌شود پژوهشی مشابه در اقشار مختلف و در پسران نیز انجام شود که در این پژوهش به آن پرداخته نشده بود. از محدودیت‌های پژوهش حاضر عدم پیشینه تحقیقاتی بود که ارتباط روابط والد فرزند با مهارت‌های رفتاری و اجتماعی را بررسی کرده باشند. مراکز تحقیقاتی و پژوهشگران بیشتر به این مقوله بپردازند.

موازن اخلاقی

در این پژوهش موازن اخلاقی شامل اخذ رضایت آگاهانه، تضمین حریم خصوصی و رازداری رعایت شد. باتوجه به شرایط و زمان تکمیل تمامی سؤال‌ها، شرکت‌کنندگان در مورد خروج از پژوهش مختار بودند.

سپاسگزاری

نویسندگان پژوهش از کلیه دانش‌آموزان و والدین آن‌ها، مسئولین آموزش و پرورش تاکستان که در این پژوهش همکاری نموده، کمال تشکر را دارند.

مشارکت نویسندگان

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله حامی مالی و تعارض منافع ندارد.

تعارض منافع

این تحقیق حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد رشته روانشناسی عمومی دانشگاه اردکان یزد می‌باشد. نویسندگان این مقاله اعلام می‌دارند که هیچگونه تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

- ابارشی، ربابه، و تیموری، سعید. (۱۳۹۲). تأثیر قصه‌گویی همراه با ایفای نقش بر یادگیری مهارت‌های اجتماعی کودکان ناتوان ذهنی آموزش‌پذیر. *پژوهشنامه‌ی تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بجنورد*. شماره ۷ (۲)، ۱-۱۸.
- ابارشی، زهره، طهماسبیان، کارینه، مظاهری، محمدعلی، و پناغی، لیلی. (۱۳۸۸). تأثیر آموزش ارتقای روانی-اجتماعی کودک از طریق بهبود تعامل مادر کودک بر خود-برنامه‌آزمایی والدگری و رابطه مادر و کودک زیر سه سال. *فصلنامه سلامت روانشناختی*، ۳(۳)، ۵۰-۵۲.
- احسان‌پور، محمدحسین. (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی به شیوه قصه‌گویی بر عملکرد رفتاری و مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان مهاجر افغان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد.
- اسدی‌گندمانی، رقیه، نسائیان، عباس، ادیب سرشکی، نرگس، و کریملو، مسعود. (۱۳۹۲). تأثیر آموزش نظریه ذهن بر ارتقا همکاری، خویشتن‌داری و قاطعیت کودکان پسر اتیستیک ۷-۱۲ سال از دیدگاه معلمان. *فصلنامه کودکان/استثنایی*، ۱۳(۳)، ۳۳-۴۴.
- اکبری، هدا. (۱۳۹۲). اثربخشی نقاشی درمانی بر مهارت‌های اجتماعی پسران کم‌توان ذهنی آموزش‌پذیر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی، دانشگاه رازی.
- بخشی، مریم. (۱۳۹۶). اثربخشی هنردرمانی بر مهارت‌های اجتماعی-ارتباطی، تنظیم هیجان و انعطاف‌پذیری رفتاری کودکان مبتلا به اختلال اوتیسم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی، دانشگاه زنجان.
- جمالی فیروزآبادی، محمود، و آقائی میبیدی، آزاده. (۱۳۹۳). تأثیر قصه‌گویی بر مهارت‌های اجتماعی و رابطه کودک با والد کودکان پیش‌دبستانی. *فصلنامه تحقیقات روانشناختی*، ۶(۲۲)، ۸۸-۹۷.
- حاج محمدی، فاطمه، و سپاه منصور، مژگان. (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش مهارت ارتباط بدون خشونت بر کاهش تعارض والد-فرزند در دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه اول شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران.
- حسن پوربابایی، الناز، و سهیلی، جمال‌الدین. (۱۳۹۵). بررسی تأثیر نقاشی درمانی بر مشکلات رفتاری کودکان با توجه به کیفیت محیط کالبدی آن‌ها. *فصلنامه علوم رفتاری*، ۲۷، ۸۶-۶۹.
- خداپناهی، محمدکریم، قنبری، سعید، نادعلی، حسین، و سیدموسوی، پریسا. (۱۳۹۱). کیفیت روابط مادر-کودک و نشانگان اضطرابی در کودکان پیش‌دبستانی. *مجله روانشناسی تحولی، روانشناسان ایرانی*، ۹(۳۳)، ۵-۱۳.
- دارابی منش، فریبا. (۱۳۹۴). تأثیر هنردرمانی گروهی بر شاخص‌های نقاشی و تعاملات اجتماعی کودکان با مادران مبتلا به سرطان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی، دانشگاه سمنان.
- رادمنش، عصمت. (۱۳۹۴). بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی بر بهبود روابط والد-فرزند، معلم و شاگرد و عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی تربیتی، دانشکده علامه طباطبایی.
- روشن چسلی، رسول. (۱۳۹۱). تأثیر قصه‌گویی مبتنی بر آموزش مهارت‌های اجتماعی بر بهبود مهارت‌های اجتماعی و مشکلات رفتاری دانش‌آموزان پر هشت تا ده‌ساله مبتلا به اختلال رفتار مقابله‌ای و بی‌اعتنائی. *فصلنامه روانشناسی بالینی*، ۱۰(۳)، ۷۳-۹۴.

- زارب، ژانت. (۱۹۹۲). ارزیابی و شناخت-رفتاردرمانی نوجوانان. ترجمه محمد خدایاری فرد و یاسین عابدینی (۱۳۸۶). تهران: انتشارات رشد.
- سبزواری، مریم، لیاقتدار، محمدجواد، و عابدی، احمد. (۱۳۹۴). مقایسه ابعاد مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان ابتدایی مدارس غیردولتی بدون کیف و دولتی شهر اصفهان. رویکردهای نوین آموزشی، ۱۰(۱)، ۱۲۰-۱۰۵.
- سپه‌وندی، سمیه، صاحب‌الزمانی، محمد، و فراهانی، حجت‌اله. (۱۳۹۸). بررسی تأثیر قصه‌گویی به روش ایفای نقش بر مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی کودکان اتیسمی. فصلنامه یافته، ۲۱(۱)، ۲۵-۳۷.
- سعادت، ریحانه. (۱۳۹۷). بررسی اثربخشی بازی‌درمانی مبتنی بر رابطه والد-کودک بر روابط والد-کودک، شادی و یادگیری اجتماعی-هیجانی در کودکان سنین پیش‌دبستانی ۴ تا ۶ ساله. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی، دانشگاه تهران.
- سهرابی، سارا. (۱۳۹۷). تأثیر نقاشی مصور بر کاهش نشانه‌های رفتاری و هیجانی کودکان ADHD و بهبود روابط والد-فرزند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته روان‌شناسی عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر قدس، دانشکده علوم انسانی.
- شلانی، بیتا. (۱۳۹۴). اثربخشی هنردرمانی با رویکرد نقاشی بر مهارت‌های اجتماعی و تکانش‌گری کودکان مبتلابه اختلال نارسایی توجه/بیش‌فعالی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی، دانشگاه محقق اردبیلی.
- شهری، مریم. (۱۳۹۲). بررسی تأثیر نقاشی‌درمانی بر مهارت‌های ارتباطی دانش‌آموزان دختر کم‌رو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته روانشناسی عمومی، دانشگاه محقق اردبیلی.
- شهیم، سیما. (۱۳۸۱). بررسی مهارت‌های اجتماعی در گروهی از دانش‌آموزان از نظر معلمان. مجله روان-شناسی و علوم تربیتی، ۳۲(۱)، ۱۲۱-۱۳۹.
- طهماسیان، کارینه، و خرم‌آبادی، رضیه. (۱۳۸۶). مقایسه استرس والدگری در مادران کودکان مبتلابه اختلال اوتیسم با مادران کودکان بهنجار. فصلنامه خانواده‌پژوهی، ۵(۱۹)، ۳۷۱-۳۶۵.
- طهماسیان، کارینه، مهریار، امیر هوشنگ، بوالهروی، جعفر، و بیرشک، بهروز. (۱۳۷۶). بررسی آموزش مادران در کاهش اختلالات رفتاری کودکان. اندیشه و رفتار، ۳(۳)، ۲۲-۲۷.
- عابدی، ثریا، پورمحمدرضایی تجریشی، معصومه، محمدخانی، پروانه، و فرضی، مرجان. (۱۳۹۱). اثربخشی برنامه گروهی والدگری مثبت بر رابطه مادر-کودک در کودکان با اختلال بی‌فعالی/نارسایی توجه. روان-شناسی بالینی، ۱۵(۳)، ۶۳-۷۳.
- کلانتری، عبدالحسین، و منصور، امید. (۱۳۹۸). مجله مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۲(۳)، ۶۶۳-۶۸۷.
- لیمن، ماریان. (۲۰۰۴). هنردرمانی مقدمه‌ای بر هنر درمانی ویژه گروه‌ها. ترجمه: علی زاده‌محمدی و حوری توکلی. (۱۳۸۹). تهران: انتشارات نشر قطره.
- محمدی، اکبر، و رادین، عاطفه. (۱۳۹۶). اثربخشی هنردرمانی بر پایه نقاشی بر کاهش افسردگی، اضطراب و پرخاشگری در کودکان پیش‌دبستانی. فصلنامه روان‌شناسی تحلیلی شناختی، ۸(۲۸)، ۴۳-۵۱.
- مختاری، یلدا. (۱۳۸۹). اثربخشی آموزش نظریه ذهن بر مهارت‌های اجتماعی کودکان اسپرگر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.

مظاهری، اکرم، و رضاخانی، سیمین دخت. (۱۳۹۶). اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی برافزایش عزت‌نفس و کاهش تعارضات والد-فرزند در دختران دبیرستانی. پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۳۷(۱۱)، ۱۳۱-۱۴۹.

معتقدلاریجانی، زهرا، و کیلی، محمدمسعود، غفرانی پور، فضل‌الله، و میرمحمدخانی، مجید. (۱۳۹۳). بررسی تأثیر برنامه آموزشی بر مهارت‌های ارتباطی میان فردی. فصلنامه کومش، ۱۶(۲)، ۲۲۹-۲۳۸.
موللی، گیتا، جلیل‌آبکنار، سمیه و عاشوری، محمد. (۱۳۹۳). بررسی اثربخشی بازی‌درمانی گروهی بر مهارت‌های اجتماعی کودکان پیش‌دبستانی آسیب‌دیده شنوایی. مجله توان‌بخشی، ۱۶(۱)، ۷۶-۸۵.
مینوچین، سالوادور. (۲۰۰۹). خانواده و خانواده‌درمانی. ترجمه: باقر ثنائی. (۱۳۸۷). تهران: نشر امیرکبیر.
یحیی محمودی، ندا، ناصح، اشکان، صالحی، سیروس و تیزدست. طاهر. (۱۳۹۲). اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی مبتنی بر قصه‌گویی بر مشکلات رفتاری برونی‌سازی شده کودکان. روانشناسی تحولی (روانشناسان ایران)، ۹(۳)، ۲۵۷-۲۴۹.

References

- Abarashi, R., & Teymouri, S. (2013). The effect of storytelling along with role playing on the learning of social skills of educable mentally disabled children. Educational Research Journal of Islamic Azad University, Bojnord Branch. No. 7(2), 1-18. (In Persian)
- Abarashi, Z., Tahmasian, K., Mazaheri, M. A., & Panaghi, L. (2009). The effect of child's psychological-social development training through improving the mother-child's interaction on the self-parenting effectiveness program and the relationship between mother and child under three years of age. Psychological Health Quarterly, 3(3), 50-52. (In Persian)
- Abedi, S., Pourmohammedrezaee Tajrishi, M., Mohammadkhani, P., & Farzi, M. (2011). Effectiveness of positive parenting group program on mother-child relationship in children with attention deficit/hyperactivity disorder. Clinical Psychology, 15(3), 63-73. (In Persian)
- Akbari, H. (2013). The effectiveness of drawing therapy on the social skills of educable mentally retarded boys. Master's thesis in general psychology, Razi University. (In Persian)
- Al Hariri, A., & Faisal, E. (2013). Effects of teaching art activities by using the playing method to develop skills in preschool children with attention deficit hyperactivity disorder. *Journal on Developmental Disabilities*, 19(1), 79.
- Anim, J. O. (2012). *The effect of drawing in oomttigg tee iii lee's oommiii ttt ion in Early Childhood Education*. Unpublished thesis. University of Malta.
- Asadi Gandomani, R., Nesaian, A., Adib Sareshki, N., & Karimlou, M. (2013). The effect of theory of mind training on promoting cooperation, self-control and assertiveness of autistic boys aged 7-12 years from the teachers' point of view. *Exceptional Children Quarterly*, 13(3), 33-44. (In Persian)
- Bakhshi, M. (2017). The effectiveness of art therapy on social-communication skills, emotional regulation and behavioral flexibility of children with autism. Master's thesis in general psychology, Zanjan University. (In Persian)
- Bernardini, S., Porayska-Pomsta, K., & Smith, T. J. (2014). ECHOES: An intelligent serious game for fostering social communication in children with autism. *Information Sciences*, 264, 41-60.
- British Association of Art Therapist. (2014). *Art therapy information*. 10-1. Available online at: <https://www.baat.org/>.

- Carnes-Holt, K. (2012). Child-parent relationship therapy for adoptive families. *The Family Journal*, 20(4), 419-426.
- Chong, H. J., & Kim, S. J. (2010). Education-oriented music therapy as an after-school program for students with emotional and behavioral problems. *The Arts in Psychotherapy*, 37(3), 190-196.
- Darabi Menesh, F. (2015). The effect of group art therapy on painting indices and social interactions of children with mothers suffering from cancer. Master's thesis in general psychology, Semnan University. (In Persian)
- Driscoll, K., & Pianta, R. C. (2011). Mothers' and Fathers' Perceptions of Conflict and Closeness in Parent-Child Relationships during Early Childhood. *Journal of Early Childhood & Infant Psychology*, (7), 1-24.
- Ehsanpour, M. H. (2016). The effectiveness of teaching communication skills through storytelling on the behavioral performance and social skills of Afghan immigrant students. Master's thesis in general psychology, Islamic Azad University, Yazd branch. (In Persian)
- Fatollahzadeh, N., Bagheri, P., Rostami, M., & Darbani, S. A. (2016). Effectiveness of social skills training on adaptation and self-efficacy of high school girl students. *Journal of Applied Psychology*, 10(3), 39.
- Fleming, K. K. (2008). What Are They Telling Us? The Importance of Children's Drawings. *Online Submission*.
- Gresham, F. M., & Elliott, S. N. (1990). *Social skills rating system: Manual*. American guidance service.
- Haegert, S. A. (1998). *How does love grow? attachment processes in older adoptees and foster children as illustrated by fictional stories* (Doctoral dissertation).
- Haj Mohammadi, F., & Sepah Mansour, M. (2016). Effectiveness of non-violent communication skill training on reducing parent-child conflict in female students of the first secondary school in Tehran. Master's thesis in educational psychology, Islamic Azad University, Tehran branch. (In Persian)
- Hassan Pourbabai, E., & Sohaili, J. (2016). Investigating the effect of painting therapy on children's behavioral problems according to the quality of their physical environment. *Quarterly Journal of Behavioral Sciences*, 27, 86-69. (In Persian)
- Herbert, J. D., Gaudiano, B. A., Rheingold, A. A., Myers, V. H., Dalrymple, K., & Nolan, E. M. (2005). Social skills training augments the effectiveness of cognitive behavioral group therapy for social anxiety disorder. *Behavior therapy*, 36(2), 125-138.
- Hoza B, Smith AL, Shoulberg EK, Linnea KS, Dorsch TE, Blazo JA, Alerding CM, McCabe GP.(2015) A randomized trial examining the effects of aerobic physical activity on attention-deficit/hyperactivity disorder symptoms in young children. *J Abnorm Child Psychol*. 43(4):655-67.
- Jamali Firouzabadi, M., & Aghaei Meybodi, A. (2014). The effect of storytelling on social skills and the child's relationship with the parent of preschool children. *Psychological Research Quarterly*, 6(22), 97-88. (In Persian)
- Kalantari, A. H., & Mansouri, O. (2019). *Journal of Social Studies and Research in Iran*,(3)2,663-687. (In Persian)
- Khodapanahi, M. K., Ghanbari, S., Nadali, H., & Seyed Mousavi, P. (2012). The quality of mother-child relationships and anxiety symptoms in preschool children. *Journal of Evolutionary Psychology, Iranian Psychologists*, 9(33), 5-13. (In Persian)
- Klein, A. M., Liber, J. M., van Lang, N. D., Reichart, C., Nauta, M., van Widenfelt, B. M., & Utens, E. M. (2021). The role of social skills in predicting treatment-recovery

- in children with a social anxiety disorder. *Research on child and adolescent psychopathology*, 49(11), 1461-1472.
- Klockars, L., & Sirola, R. (2001). The mother-daughter love affair across the generations. *The psychoanalytic study of the child*, 56(1), 219-237.
- Kochanska, G., Boldt, L. J., & Goffin, K. C. (2019). Early relational experience: A foundation for the unfolding dynamics of parent-child socialization. *Child Development Perspectives*, 13(1), 41-47.
- Kulik, L., Amici, F., Langos, D., & Widdig, A. (2015). Sex differences in the development of social relationships in rhesus macaques (*Macaca mulatta*). *International journal of primatology*, 36(2), 353-376.
- Landgarten, H. B. (2013). *Clinical art therapy: A comprehensive guide*. Routledge.
- Levick, ( ))))) hhy lll ttt tll ddd tyyy rr ww Cii lrr''' tlyss ff iii n nnd thinking. Springfield, IL: Charles C Thomas.
- Liebman, M. (2004). *Art therapy, an introduction to art therapy for groups*. Translation: Alizadeh Mohammadi and Hori Tavakoli. (2010). Tehran: Drop Publications. (In Persian)
- Martin N. *Art as an Early Intervention Tool for Children with Autism*. First edition. London: Jessica Kingsley; 2009, pp:135 -140.
- Mata, Á. N. D. S., & et al. (2021). Training in communication skills for self-efficacy of health professionals: a systematic review. *Human resources for health*, 19(1), 1-9.
- Mazaheri, A., & Rezakhani, S. (2017). The effectiveness of communication skills training on increasing self-esteem and reducing parent-child conflicts in high school girls. *Research in educational systems*, 37(11), 131-149. (In Persian)
- McCaffrey, T., Edwards, J., & Fannon, D. (2011). Is there a role for music therapy in the recovery approach in mental health?. *The Arts in Psychotherapy*, 38(3), 185-189.
- Mendo-Lázaro, S., León-del-Barco, B., Felipe-Castaño, E., Polo-del-Río, M. I., & Iglesias-Gallego, D. (2018). Cooperative team learning and the development of social skills in higher education: the variables involved. *Frontiers in Psychology*, 9, 1536.
- Minuchin, S. (2009). *Family and family therapy*. Translation: Bagher Sanai. (2008). Tehran: Amirkabir Publishing. (In Persian)
- Mohammadi, A., & Radin, A. (2017). Effectiveness of painting-based art therapy on reducing depression, anxiety and aggression in preschool children. *Quarterly Journal of Cognitive Analytical Psychology*. 8(28). 43-51. (In Persian)
- Mokhtari, Y. (2010). *The effectiveness of theory of mind training on the social skills of Asperger children*. Master's thesis, Allameh Tabatabai University. (In Persian)
- Motaghed Larijani, Z., Vakili, M. M., Ghofranipour, F., & Mirmohammadkhani, M. (2014). Investigating the effect of training program on interpersonal communication skills. *Komesh Quarterly*, 16 (2), 229-238 (In Persian)
- Mullally, G, Jalil Abkenar, S., & Ashuri, M. (2014). Investigating the effectiveness of group play therapy on the social skills of hearing-impaired preschool children. *Journal of Rehabilitation*, 16(1), 76-85. (In Persian)
- Naeni, T. S., Arshadi, F. K., Hatamizadeh, N., & Bakhshi, E. (2013). The effect of social skills training on perceived competence of female adolescents with deafness. *Iranian Red Crescent Medical Journal*, 15(12), e5426.
- Nosrati, M., & Nemattavousi, M. (2020). The Effectiveness of Parent-Child Relationship-Based Play Therapy in Improving Parent-Child Conflict and Maternal Parenting Self-Efficacy. *Journal of Assessment and Research in Applied Counseling*, 2(1), 87-104.

- Pianta, R. C. (1994). Patterns of relationships between children and kindergarten teachers. *Journal of school psychology, 32*(1), 15-31.
- Pourmohamadreza-Tajrishi, M., Ashouri, M., Afrooz, G. A., Arjmandnia, A. A., & Ghobari-Bonab, B. (2015). The Effectiveness of positive parenting program (Triple-P) training on interaction of mother-child with intellectual disability. *Rehabilitation, 16*(2), N2.
- Radmanesh, E. (2015). Investigating the effectiveness of social skills training on improving parent-child, teacher-student relationships and academic performance of students in Tehran. Master's thesis in Educational Psychology, Allameh Tabatabai Faculty. (In Persian)
- Roshan Chesley, R. (2012). The effect of storytelling based on social skills training on the improvement of social skills and behavioral problems of eight- to ten-year-old students with oppositional behavior disorder and neglect. *Clinical Psychology Quarterly, 10*(3), 73-94. (In Persian)
- Saadat, R. (2018). Investigating the effectiveness of play therapy based on parent-child relationship on parent-child relationships, happiness and social-emotional learning in preschool children aged 4 to 6 years. Master's thesis in general psychology, University of Tehran. (In Persian)
- Sabzevar, M., Liaghatdar, M. J., & Abedi, A. (2015). Comparison of the dimensions of social skills of primary school students in public and private schools in Isfahan city. *New Educational Approaches, 10*(1), 105-120. (In Persian)
- Sepahvandi, S., Sahebozamani, M., & Farahani, H. (2019). Investigating the effect of storytelling through role playing on communication and social skills of autistic children. *Found Quarterly, 21*(1), 25-37. (In Persian)
- Shahim, S. (2002). Examination of social skills in a group of students from the teachers' point of view. *Journal of Psychology and Educational Sciences, 32*(1), 121-139. (In Persian)
- Shahri, M. (2013). Investigating the effect of drawing therapy on the communication skills of female students in Kamru. Master's thesis, field of general psychology, Mohaghegh Ardabili University. (In Persian)
- Shelani, B. (2015). The effectiveness of art therapy with painting approach on social skills and impulsivity of children with attention deficit/hyperactivity disorder. Master's thesis in general psychology, Mohaghegh Ardabili University. (In Persian)
- Sirois, M. S., Bernier, A., & Lemelin, J. P. (2019). Child temperamental anger, mother-child interactions, and socio-emotional functioning at school entry. *Early childhood research quarterly, 47*, 30-38.
- Sohrabi, S. (2018). The effect of illustration on reducing behavioral and emotional symptoms of ADHD children and improving parent-child relationships. Master's thesis, field of general psychology, Islamic Azad University, Quds branch, Faculty of Humanities. (In Persian)
- Tahmasian, K., & Khorramabadi, R. (2007). Comparison of parenting stress in mothers of children with autism disorder with mothers of normal children. *Family Studies Quarterly, 5*(19), 371-365. (In Persian)
- Tahmasian, K., Mahyar, A. H., Bolhari, J., & Birashk, B. (1376). Investigating the education of mothers in reducing children's behavioral disorders. *Thought and Behavior, 3*(3), 22-27. (In Persian)
- Tompkins, V., & Villaruel, E. (2022). Parent discipline and pre-ccllll rr'' cccill kkill *Early Child Development and Care, 192*(3), 410-424.
- Vatankhah, H., Daryabari, D., Ghadami, V., & Naderifar, N. (2013). The effectiveness of communication skills training on self-concept, self-esteem and assertiveness of

- female students in guidance school in Rasht. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 84, 885-889.
- Wolf, L. (2003). What is art therapy? *Journal of Canadian art therapy association*, 16(2), 1-2.
- Yahya Mahmoudi, N, Naseh, A, Salehi, S., & Tizdast. T. (2013). The effectiveness of social skills training based on storytelling on children's externalizing behavioral problems. *Evolutionary Psychology (Iranian Psychologists)*, 9(3), 257-249. (In Persian)
- Y .. & Prr H R. ()))))fff ttt ff sss sss lrrr ii on communication iii ll rrlll mmlll vi iii lity lrrr ii mtt ivtt i i rrr ii tteett.. *Nursing & health sciences*, 17(2), 166-172.
- Zarb, J. (1992). Assessment and cognitive-behavioral therapy of adolescents. Translated by Mohammad Khodayari Fard and Yasin Abedini (2007). Tehran: Rushd Publications. (In Persian)
- Zrrr N Kirr N Annll K Zrrr Nddddd Ah iii sssss s A. M., & Nurmi, J. E. (2014). Social withdrawal in children moderates the association between parenting styles and the children's own socioemotional development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(11), 1260-1269.

Effectiveness of communication skills training through painting therapy on parent-child relationship and social skills

Zahra. Ashoor¹, Yasser. Rezapour Mirsaleh^{2*} & Shokoufeh. Mottaghi³

Abstract

Aim: This study aimed to investigate the effectiveness of communication skills training through painting therapy on parent-child relationships and social skills. **Method:** This was a quasi-experimental study with pretest, posttest and follow-up design which using experimental and control groups. Among all second-grade elementary female students in Takestan City, 24 participants were selected using available sampling method and randomly assigned to experimental and control groups. The students in the experimental group participated in 11 sessions of communication skills training based on paint therapy which taken from group art therapy intervention (Martin, 2009) and previous intervention protocols (Ehsanpour, 2016; Shelani, 2015) and the control group did not receive any intervention. Data were gathered using parent-child relationship scale (Pianta, 1994) and social skills rating scale (teacher form) (Gresham & Elliott, 1990) in the pre-test, post-test and follow-up phases and analyzed using repeated measures analysis of covariance. **Results:** The results showed that in the experimental group, compared to the control group, after communication skills through painting therapy, the scores of closeness dimension in parent-child relationships ($F= 28.09, P=.001$) and social skills ($F= 44.68, P=.001$) had increased significantly and the scores of dependency ($F= 22.80, P=.001$) and conflict ($F= 133.58, P=.001$) dimension in parent-child relationships had significantly decreased. **Conclusion:** Based on the findings, it can be concluded that to improve parent-child relationships and children's social skills, communication skills training through painting therapy can be used.

Keywords: *Communication Skills, Painting Therapy, Parent-Child Relationship, Social Skills.*

1. Department of Psychology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ardakan University, Ardakan, Iran

2. *Corresponding author: Department of Counseling, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ardakan University, Ardakan, Iran

Email: y.rezapour@ardakan.ac.ir

3. Department of Psychology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ardakan University, Ardakan, Iran